

> Retouradres Postbus 20952 2500 EZ Den Haag

Nederlandse Limes Samenwerking
t.a.v. Leden van de Stuurgroep
Archimedeslaan 6, Postbus 80300
3508 TH Utrecht

**College van
Rijksadviseurs**

Korte Voorhout 7
2511 CW Den Haag
Postbus 20952
2500 EZ Den Haag
www.collegevanrijksadviseurs.nl

Contactpersoon

ir. T.W. van den Ende
teun.vandenende@rijksoverheid.nl

Kenmerk

ARBM-CRA20150303

Bijlage(n)

Onderzoeksrapportage "Op zoek naar de lijn"

Datum 3 maart 2015
Betreft CRa-advies Romeinse Limes

Zeer geachte leden van de stuurgroep Nederlandse Limes Samenwerking,

In uw brief van 4 oktober 2014 vroeg u het College van Rijksadviseurs (CRa) – in de persoon van de Rijksadviseur voor Landschap en Water – om reflectie op de recente inspanningen vanwege het programma Limes Publieksbereik en om advies over het vervolg in de komende provinciale bestuursperiode, in het licht van de voorbereidingen van de Nederlandse nominatie van de Limes als UNESCO-Werelderfgoed. Met u zijn we van mening dat het goed is om de twee sporen die in het kader van de Nederlandse Limes Samenwerking op gang zijn gebracht met elkaar in verband te brengen.

Om voorliggend advies te kunnen samenstellen heeft het CRa aan Catherine Visser van DaF Architecten opdracht gegeven een geïllustreerde scan te maken van de wijze waarop gedurende de afgelopen jaren invulling is gegeven aan de wens de Nederlandse Limes bovengronds tot expressie te brengen. Ze heeft daarbij ook de resultaten uit het eerdere Limes-programma meegenomen en heeft ter inspiratie en referentie met deskundigen uit Engeland en Duitsland gesproken. Op 13 februari jongstleden heeft zij op de door ons georganiseerde Limes-conferentie haar bevindingen kunnen toelichten en hebben we in uw voltallige aanwezigheid de resultaten bediscussieerd. Ik vind de rubricering en kartering die Catherine Visser heeft ontwikkeld en haar aanbevelingen van grote waarde. Waarom dit advies? Er is bovengronds nog weinig samenhang binnen de Limes-lijn omdat er geen overkoepelende benaderingswijze is aangereikt of voorgeschreven en initiatiefnemers vooral op hun eigen lokale domein bezig

zijn. Het publieksbereik van de Romeinse Limes is daardoor onderhevig aan persoonlijke interpretaties en ambities en vormt een bonte etalage van goede bedoelingen en ruimtelijke opportuniteiten. De neiging om iets spraakmakends en bijzonders te creëren is dominant boven de wens om bij te dragen aan een samenhangende reeks of herkenbaar patroon van bovengrondse verwijzingen die als totaliteit verwijst naar een ondergrondse megastructuur. Eerdere pogingen (ten tijde van het Nationaal Programma Limes) om eenheid van handelen uit te lokken of te stimuleren hebben ook geen draagvlak gekregen. De kenmerken van het Nederlandse deel van de Limes zijn daar mede debet aan. De Romeinse noordgrens langs de toenmalige Rijn blijkt een weerbarstig historisch gegeven vanwege de aard van de archeologische materie (grotendeels onzichtbaar; een mengsel van roerende en onroerende zaken), de verschillende niveaus van ruimtelijke beschouwing (lokaal versus internationaal; grens versus Rijk), en de vele historische betekenissen die aan het Romeinse erfgoed zijn te verbinden (politiek-strategisch, civieltechnisch, architectonisch, cultureel, religieus).

Datum

3 maart 2015

Kenmerk

ARBM-CRA20150303

De enorme variatie aan bovengrondse Limes-indicatoren en –interpretaties roept de vraag op in hoeverre de consistente samenstelling van de oorspronkelijke grens (in landschappelijke en in bouwkundige zin) een dienst wordt bewezen. In het licht van de voorbereiding van de UNESCO-nominatie en het in dat kader op te stellen managementplan moeten de samenwerkende overheden hun toekomstige, gedeelde *siteholderschap* niet alleen in archeologische termen invulling geven. Wij komen op basis van onze scan tot de slotsom dat de veelheid aan bovengrondse ervaringen en activiteiten de ondergrondse samenhang nog geen recht doet.

We missen een leidraad, een partituur, een ‘leeswijzer’ die alle partijen die zich tot de Limes verhouden houvast biedt; en de *siteholder* moet die verschaffen. Die leidraad moet recht doen aan het feit dat de Limes nu én in de toekomst op verschillende manieren tot expressie is en zal worden gebracht, dat historische resten en historisch narratief naast elkaar bestaan, dat er zowel op het fysieke als op het virtuele niveau informatie wordt verzonden en ontvangen en dat verschillende bezoekersgroepen verschillende soorten ervaringen zoeken.

Met het meerjarenprogramma tot 2020 in de steigers is het zaak de komende jaren middelen te reserveren en te besteden aan samenhangzoekende initiatieven. De Limes verdient een paar mooie rode draden. We adviseren u het volgende te doen:

1. Stel een interpretatiekader voor het Nederlandse deel van de Limes op. In het Verenigd Koninkrijk is een dergelijk kader samengesteld voor Hadrian's Wall (www.visithadrianswall.co.uk). Zo'n kader maakt onderscheid in abstractieniveaus en schaalniveaus waarop de Limes kan worden begrepen, niet in de zin van voorschriften maar van een beperkt aantal in zichzelf consistente opties. Het kader biedt dus de mogelijkheid verschillende valide interpretaties naast elkaar te laten bestaan. In het verlengde daarvan moet het kader een aantal heldere omgangsvormen in omloop brengen waarmee onderzoekers (wetenschappelijk en hobbymatig), conservators, bestuurders, ontwikkelaars, voorlichters, uitbaters en beheerders zich ondersteund voelen.

Datum
3 maart 2015

Kenmerk
ARBM-CRA20150303

2. Laat een kaart maken van de gehele Nederlandse Limes, waarop de archeologische structuur en de actuele structuur leesbaar zijn onderscheiden. Geef daarop aan op welke plekken de Limes bovengronds tot uitdrukking is gebracht en welke musea Romeinse collecties in huis hebben. Geef op de kaart aan langs welke routes je wandelend, fietsend en varend de Limes het beste kunt ervaren. Maak werk van een LangeAfstandWandelpad dat de Nederlandse en de Duitse Limes met elkaar verbindt.

3. Organiseer een ontwerpprijsvraag met als doel een fysieke Limes-markering te maken. De lange maar iele grenslijn door Midden-Nederland verdient een subtiele begeleiding die onmiskenbaar des Limes is en die het langzaam verkeer helpt bij het volgen van bovengenoemde routes.

4. Start een haalbaarheidsonderzoek naar de ontwikkeling van een *visitor's hub*. De groeiende, nevenschikte verzameling van plekken en punten waar iets van de Limes wordt uitgelegd of waarneembaar gemaakt vergt een strategisch gepositioneerde introductieruimte, waarin digitale en analoge informatie elkaar versterken. Dit wordt extra relevant in het licht van de beoogde UNESCO-status en de daarna te verwachten instroom van Limes-toeristen. De vraag die in het vooronderzoek centraal staat is of die entreeruimte/portal al bestaat maar nog moet worden benut of dat die plek/site nog helemaal moet worden ontwikkeld.

5. Stel de Stichting Romeinse Limes Nederland in staat de culturele programmering van evenementen en activiteiten op jaarbasis te coördineren. Zo ontstaat er een programma dat meer kan zijn dan de som der lokale delen. Vraag de Stichting een tweejarig experiment te starten met een Limes-intendant die het gezag en de middelen heeft voor het geven van

artistieke en kwalitatieve adviezen bij nieuwe installaties en voorzieningen en bij het beheer en de exploitatie van bestaande plekken.

We hopen met deze aanbevelingen een voor u herkenbare opgave te hebben verwoord. Een goede balans tussen eenheid en verscheidenheid van de Limes vergt actie. Het CRA is ook in de toekomst bereid u hierbij te adviseren.

Datum

3 maart 2015

Kenmerk

ARBM-CRA20150303

Hoogachtend en met een hartelijke groet,

Namens het College van Rijksadviseurs,

Eric Luiten
Rijksadviseur voor Landschap en Water